

١٤٥١
١٤٥١

٢٥١٨٩

مرکز اطلاعات مدرک علمی ایران
تیم مدرک

۱۳۸۰ / ۴ / ۲۵

دانشگاه تهران
دانشکده حقوق و علوم سیاسی

توسعه و همبستگی ملی در ایران

مرکز اطلاعات مدرک علمی ایران
تیم مدرک

نگارش
حمید رجب نسب

استاد راهنما
دکتر حمید احمدی

013195

استاد مشاور
دکتر حسین بشیریه

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته علوم سیاسی

خردادماه ۱۳۸۰

۳۹۱۸۹

فرم ارزشیابی پایان نامه کارشناسی ارشد

دانشکده: حقوق و علوم سیاسی گروه: علوم سیاسی

در چارچوب ارزیابی مرحله تحقیقاتی مقطع کارشناسی ارشد دانشجویان دانشگاه تهران

آقای: حمید رجب‌نوب
به شماره دانشجویی: ۲۱۰۱۷۶۱۲۹ در رشته: علوم سیاسی
گرایش: علوم سیاسی پایان نامه خود به ارزش: ۴ واحد را که در نیمسال اول سال تحصیلی: ۷۷-۷۸-۱
اخذ و ثبت نام نموده بود، تحت عنوان: "توسعه و همبستگی ملی در ایران"

داور

به سرپرستی (استاد راهنما): دکتر احمدی استاد مشاور: دکتر بشیریه استاد/مشاور دوم (حسب مورد): دکتر لطفیان
در تاریخ: ۸۰/۴/۳۰ در حضور هیأت داوران به شرح ذیل با (موقبت / عدم موقبت / اصلاحاتی) دفاع نمود.

امضاء	محل اشتغال	مرتبۀ علمی	اسامی هیأت داوران
	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	دانشیار	۱- استاد راهنما: دکتر حمید احمدی
	" " "	استادیار	۲- استاد مشاور: دکتر حسین بشیریه
	" " "	دانشیار	۳- استاد داور: دکتر سعیده لطفیان
			۴- استاد داور:
			۵- استاد داور یا استاد مشاور دوم

به عدد	به حروف
۱۹	نوزده

نمره نهایی هیأت داوران:

ملاحظات:

تذکر: نیازی به درج نمره جداگانه هریک از داوران نبوده و فقط نمره مورد توافق هیأت داوران (متوسط) اعلام می شود.

سرپرست تحصیلات تکمیلی دانشکده

با سلام، نظر به اعلام نمره نهایی فوق الذکر از جانب هیأت داوران خواهشمند است نسبت به انجام امور فراغت از تحصیل دانشجوی یاد شده برابر ضوابط و مقررات اقدام مقتضی مبذول فرمائید.

نام و نام خانوادگی مدیر گروه: دکتر حمید احمدی امضاء و تاریخ:

۸۰/۴/۳۰

توجه مهم: کلیه نوشته ها به استثناء نمره هیأت داوران و مطالب بند ملاحظات قبل از دفاع باید با ماشین تایپ گردد.
تذکر: این فرم به دفتر تحصیلات تکمیلی دانشکده ارسال و تصویر آن در گروه مربوط نگهداری می شود.

چکیده

همبستگی ملی در ظرف دولت ملی، در جهان متغیر امروزی، که همواره در کشاکش دو سویه از ناحیه تمایلات و تعلقات فراملی و فروملی قرار دارد، از اهمیت پژوهشی و کاربردی فوق‌العاده‌ای برخوردار است. اگرچه چنین روندهای متضادی، سیاستمداران حاکم بر دولت‌های ملی را دچار نگرانی‌ها و اضطراباتی نموده است، لیکن میل به همبستگی ملی به گونه‌ای است که می‌توان گفت، هنوز این دولت ملی است که حرف اول را در صحنه سیاست‌های داخلی و بین‌المللی بیان می‌دارد. از این‌رو برخی از نگرانی‌ها، افراطی و غیرواقعی می‌باشد.

در عین حال، واقعیت‌های جهانی شدن در عین رشد تمایلات فروملی را، نباید از نظر دور داشت. قرار داشتن در میان چنین بیم و امیدی، موجب افزایش هوشیاری سیاستمداران حاکم بر دولتهای ملی و اهتمام آنها برای اخذ تدابیری اساسی جهت حفظ پایه‌های همبستگی و دولت ملی در چنین دنیای متغیر خواهد گردید. از این‌رو، وضعیت موجود خود منشاء خیر است.

ضروریست تا دولت‌های ملی بیان‌دیشند که چگونه می‌توان به مکانیسمی دست یافت که، هم نظم و ثبات دولت ملی و همبستگی ملی را حفظ نمود و هم در برابر تحولات ناشی از رشد تمایلات فراملی و فروملی که خود از تبعات فرایند توسعه است قرار نگرفت و محکوم به سنت‌گرایی و محافظه‌کاری و درنهایت رکود نگردید. نیز از سوی دیگر، در مقابل سیر طبیعی تاریخ قرار نگرفت؟

نسبت توسعه با همبستگی ملی، از اهمیت کاربردی ویژه‌ای برخوردار است. از این‌رو، پرداختن بدان، یکی از ضرورت‌های حکومتداری در هر کشوری - از جمله ایران - محسوب می‌شود.

سؤال اساسی ما اینست که، نسبت توسعه با همبستگی ملی چیست؟ آیا توسعه به تقویت همبستگی ملی می‌انجامد، یا به تضعیف آن؟ فرایند توسعه معطوف به همبستگی ملی در یکصد ساله اخیر ایران، از چه ویژگی‌ها و آسیب‌هایی برخوردار بوده است؟

با نگاهی آسیب‌شناسانه به سیر تحولات تاریخی یکصد ساله اخیر در ایران در می‌یابیم که، ویژگی‌های فرایند توسعه در ایران عبارت بود از، توسعه غیرهمه‌جانبه، ناموزون، نابرابر، غیربومی و تقلیدی، شتاب‌زده و غیرتدریجی، یکسان‌انگارانه و ناپایدار. و این مسأله، زمینه سیاسی شدن اختلافات زبانی و مذهبی و درنهایت تضعیف همبستگی ملی را فراهم نمود.

به عقیده، ما برای دستیابی به توسعه معطوف به همبستگی ملی در جامعه چند قومی ایرانی، ضروریست تا فرایند توسعه از خصلت‌های همه‌جانبه، موزون، عادلانه، تدریجی و بومی برخوردار گردد.

کلیات فهرست مطالب

مقدمه

بخش اول: مباحث مفهومی و نظری

فصل اول: کلیات

فصل دوم: توسعه

فصل سوم: همبستگی ملی

فصل چهارم: نظریه‌های توسعه و همبستگی ملی

فصل پنجم: شاخص‌های توسعه و همبستگی ملی

بخش دوم: کاربرد نظریه در عمل

فصل ششم: مباحث مفهومی توسعه و همبستگی ملی در ایران

فصل هفتم: آسیب‌شناسی رهیافتها و راه‌کارهای توسعه در ایران

فصل هشتم: تحولات سیاسی و اجتماعی ایران از منظر توسعه معطوف به همبستگی ملی

فهرست تفصیلی مطالب

مقدمه ۵۰

بخش اول: مباحث مفهومی و نظری

فصل اول: کلیات

- قسمت اول: همبستگی ملی در جهان متغیر ۱
- قسمت دوم: روش‌شناسی ۶
- فهرست منابع و مآخذ ۹

فصل دوم: توسعه

- توسعه ۱۱
- مفهوم توسعه در ایران ۱۴
- نوسازی، تحول، ترقی، پیشرفت، اصلاحات، تجدد، مدرنیته، مدرنیسم، مدرنیزاسیون ۱۶
- رشد ۲۰
- توسعه فرهنگی ۲۱
- توسعه اقتصادی ۲۱
- توسعه اجتماعی ۲۳
- توسعه انسانی ۲۷
- توسعه سیاسی ۲۸
- توسعه ملی ۳۳
- روابط میان ابعاد مختلف توسعه ۳۴
- توسعه همه‌جانبه ۳۸
- توسعه موزون ۳۹

۴۲	توسعه تدریجی
۴۴	توسعه بومی، مستقل و درونزاد
۴۸	توسعه عادلانه و برابر
۵۲	فهرست منابع و مآخذ

مراکز خدمات ایران
تهران

فصل سوم: همبستگی ملی

۵۹	همبستگی
۶۲	قسمت اول: همبستگی‌های فراملی
۶۶	قسمت دوم: همبستگی‌های فروملی
۷۵	قسمت سوم: همبستگی‌های ملی
۹۴	فهرست منابع و مآخذ

فصل چهارم: نظریه‌های توسعه و همبستگی ملی

۱۰۰	قسمت اول: توسعه یافتگی و همبستگی ملی
۱۰۰	۱- کارکرد دو سویه توسعه بر همبستگی ملی
۱۰۰	توسعه و تعدیل هویت قومی
۱۰۱	توسعه و رشد هویت قومی
۱۰۲	۲- دسته‌بندی نظریه‌های مختلف در نسبت توسعه و همبستگی ملی
۱۰۶	چارچوب نظری توسعه و همبستگی ملی در ایران (مدل تلفیقی)
۱۰۹	۳- فرایندهای توسعه و همبستگی ملی
۱۱۱	۴- نظریه کارل دویچ در نسبت توسعه و همبستگی ملی، بسیج اجتماعی و تجدد
۱۱۵	نقد نظریه دویچ
۱۱۶	۵- توسعه ارتباطات و همبستگی ملی
۱۱۶	کارکرد دو سویه توسعه ارتباطات بر همبستگی ملی

۱۱۷	توسعه ارتباطات و تقویت همبستگی ملی
۱۱۸	توسعه ارتباطات و تضعیف همبستگی ملی
۱۲۰	۶- توسعه سیاسی و همبستگی ملی
۱۲۰	تعریف توسعه سیاسی
۱۲۱	مشارکت سیاسی و همبستگی ملی
۱۲۱	فرهنگ سیاسی عقلانی و همبستگی ملی
۱۲۲	نگرش شهروندی و همبستگی ملی
۱۲۲	تکثرگرایی و همبستگی ملی
۱۲۴	عبور از بحرانهای توسعه سیاسی و همبستگی ملی
۱۲۶	قسمت دوم: توسعه نیافتگی و تهدید همبستگی ملی
۱۲۶	توسعه نیافتگی اقتصادی و منازعات قومی
۱۲۷	توسعه نیافتگی فرهنگی و منازعات قومی
۱۲۷	توسعه نیافتگی سیاسی و منازعات قومی
۱۲۹	فهرست منابع و مآخذ

فصل پنجم: شاخص‌های توسعه و همبستگی ملی

۱۳۳	قسمت اول: دولت‌سازی و همبستگی ملی
۱۳۶	قسمت دوم: ملت‌سازی، ملی‌گرایی و همبستگی ملی
۱۳۶	ملت‌سازی
۱۳۷	ملی‌گرایی
۱۴۱	قسمت سوم: فرهنگ، آموزش و همبستگی ملی
۱۴۱	توسعه فرهنگی و همبستگی ملی
۱۴۳	توسعه آموزشی و همبستگی ملی
۱۴۵	قسمت چهارم: توسعه، نخبگان و همبستگی ملی

۱۴۹	..... قسمت پنجم: توسعه، زبان و همبستگی ملی
۱۵۳	..... قسمت ششم: هویت قومی، هویت ملی و همبستگی ملی
۱۵۴	..... هویت قومی
۱۵۵	..... مروری بر تحركات قومی؛ مفهوم، علل، انواع و آینده تحركات قومی
۱۵۹	..... عوامل و شرایط مؤثر بر توانمندی و رشد تحركات قومی
۱۶۱	..... هویت ملی
۱۶۴	..... فهرست منابع و مآخذ

بخش دوم: کاربرد نظریه در عمل

فصل ششم: مباحث مفهومی توسعه و همبستگی ملی در ایران

۱۶۸	..... قوم و قومیت در ایران
۱۶۸	..... گروههای قومی در ایران
۱۶۸	..... ایل، طایفه، عشیره و قبیله در ایران
۱۶۹	..... قبیله در ایران
۱۶۹	..... مفاهیم همبستگی و وفاق
۱۶۹	..... همبستگی اجتماعی یا جامعه‌ای
۱۷۰	..... همبستگی ملی
۱۷۰	..... همبستگی سیاسی
۱۷۰	..... وفاق ملی و اجتماعی
۱۷۱	..... مفهوم توسعه در ایران
۱۷۲	..... مدل تلفیقی چارچوب نظری توسعه و همبستگی ملی در ایران
۱۷۳	..... زمینه‌ها و ریشه‌های تاریخی همبستگی ملی در ایران
۱۷۸	..... پیوندهای تاریخی آذربایجان ایران با هویت ایرانی
۱۷۹	..... پیوندهای تاریخی اکراد با هویت ایرانی

- ۱۸۱ ..... پیوندهای تاریخی بلوچستان با هویت ایرانی
- ۱۸۳ ..... فهرست منابع و مآخذ

فصل هفتم: آسیب‌شناسی رهیافت‌ها و راهکارهای توسعه در ایران

- الف) آسیب‌های توسعه نامطلوب ۱۸۷
- ۱- توسعه غیرهمه‌جانبه ۱۸۷
- ۲- توسعه ناموزون ۱۹۰
- ۳- توسعه شتابان ۱۹۰
- ۴- توسعه غیربومی، وابسته و یکسان‌انگارانه ۱۹۲
- ۵- توسعه نابرابر و غیرعادلانه ۱۹۵
- ۶- توسعه ناپایدار، غیرمستمر و منقطع ۱۹۹
- ب) دولت‌سازی و همبستگی ملی در ایران ۲۰۲
- ج) ملت‌سازی، ملی‌گرایی و تضعیف همبستگی در ایران ۲۰۴
- د) فرهنگ، آموزش و همبستگی ملی در ایران ۲۰۵
- ه) توسعه، نخبگان و همبستگی ملی در ایران ۲۰۷
- و) توسعه، زبان فارسی و همبستگی ملی در ایران ۲۰۸
- ز) آسیب‌های گذار از هویت قومی به هویت ملی در ایران ۲۱۴
- هویت قومی در ایران ۲۱۴
- هویت ملی در ایران ۲۱۶
- ح) سیاست بین‌الملل و مسائل قومی در ایران ۲۲۳
- فهرست منابع و مآخذ ۲۲۷

فصل هشتم: تحولات سیاسی و اجتماعی ایران از منظر توسعه معطوف به همبستگی ملی

- ۱- عصر مشروطه (۱۳۰۴-۱۲۸۵) ۲۳۱

- ۲۳۵ ..... ۲- عصر رضاشاه (۱۳۲۰-۱۳۰۴) ۲۳۵
- توسعه غیر همه جانبه ۲۳۵
- توسعه نابرابر ۲۳۶
- توسعه غیر بومی ۲۳۷
- نگرش یکسان‌انگاران توسعه ۲۳۹
- نقد فرایندهای توسعه در عصر رضاشاه ۲۴۱
- توسعه و همبستگی ملی در عصر رضاشاه ۲۴۴
- ۲۴۵ ..... ۳- عصر محمدرضاشاه (۱۳۵۷-۱۳۲۰) ۲۴۵
- توسعه غیر همه جانبه ۲۴۶
- توسعه شتابان ۲۴۶
- توسعه نابرابر ۲۴۷
- دولت‌سازی، ملت‌سازی و تمرکزگرایی ۲۴۸
- نقد فرایندهای توسعه در عصر محمدرضاشاه ۲۴۹
- توسعه و همبستگی در ایران در عصر محمدرضاشاه ۲۵۰
- ۱- از ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ ..... ۲۵۰
- ۲- از ۱۳۲۴ تا ۱۳۳۲ ..... ۲۵۳
- ۳- از ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ ..... ۲۵۳
- ۲۵۵ ..... ۴- عصر انقلاب اسلامی (۱۳۵۷ تا امروز) ۲۵۵
- جایگاه اندیشه همبستگی ملی در جمهوری اسلامی ایران ۲۵۵
- آسیب‌شناسی فرایند توسعه معطوف به همبستگی ملی ۲۶۰
- توسعه و همبستگی ملی در جمهوری اسلامی ایران ۲۶۵
- دوره اول؛ از پیروزی انقلاب تا شروع جنگ تحمیلی (۱۳۶۰-۱۳۵۷) ۲۶۵
- دوره دوم؛ جنگ تحمیلی عراق علیه ایران (۱۳۶۷-۱۳۶۰) ۲۶۹
- دوره سوم؛ عصر سازندگی و توسعه اقتصادی (۱۳۷۶-۱۳۶۸) ۲۷۰

دوره چهارم؛ عصر اصلاحات سیاسی و فرهنگی (از ۱۳۷۶ تا امروز)	۲۷۲
فهرست منابع و مآخذ	۲۸۰
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری	۲۹۱
فهرست جامع منابع و مآخذ	۲۹۹

مقدمه

طرح مسأله و بیان اهمیت موضوع

ویژگی جمعیتی غالب کشورهای جهان امروزی عبارتست از، وجود تنوعات قومی و قبیله‌ای. امروزه فقط تعداد معدودی از کشورهای جهان از وحدت قومی و قبیله‌ای برخوردار هستند، چنانچه در تعریف اقوام و قبایل، وحدت نژادی را لحاظ نمائیم، باید گفت؛ از آنجا که نژاد خالص در جهان وجود ندارد و هرگونه تلاش برای خالص‌سازی نژادی، عقیم و محکوم به شکست است، صحبت از قوم و قبیله کاملاً متمایز و خالص، بسیار غیرواقع‌بینانه و بیشتر رمانتیک بوده و دارای جنبه‌های سیاسی‌ای می‌باشد، که از سوی نخبگان قومی و غیرقومی دامن زده می‌شود.

در عین حال وجود تفاوت‌هایی در رنگ پوست، چینش و ترکیب صورت، لباس، زبان، لهجه، آداب و رسوم، سنت و مذهب، موجب تمایزات و مرزبندی‌هایی در ترکیب جمعیتی کشورها می‌گردد. این تمایزات، در اندیشه اجتماعی اسلام، نه تنها آسیب و یا تهدید محسوب نمی‌گردد، بلکه محصول اراده آگاهانه خداوند، جهت فراهم کردن امکان بهتر شناخت افراد نسبت به یکدیگر عنوان شده است؛ آنجا که می‌فرماید؛ وَجَعَلْنَا شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا.

ارسطو نیز جامعه را به پارچه رنگارنگ تعبیر نموده است. پذیرش تنوعات قومی و قبیله‌ای در یک جامعه، تا قبل از شکل‌گیری دولت - کشور و دولت - حکومت، امری نسبتاً مشروع و کمتر قابل جدل بوده است. لکن پس از کنفرانس وستفاليا در ۱۶۴۸ و پیدایش دولت مدرن، تنوعات قومی و قبیله‌ای، به یکی از موضوعات جدی مناقشات سیاسی تبدیل گردید. مسأله همبستگی ملی، به‌خصوص پس از کنفرانس وستفاليا و شکل‌گیری دولت - کشور، و محور نظم امپراتوری، اهمیت ویژه یافت. بدین ترتیب امپراتوری‌های بزرگ خرد شده و کشورهای مختلفی به وجود آمدند. طی آن فرایند، شاهد مقاومت‌هایی نیز، از سوی اقوام و گروه‌های مذهبی و ... در برابر دولت مرکزی بوده‌ایم. به مقتضای قوت و ضعف نیروهای مقاومت‌کننده، اشکال مختلفی از حکومتها، در قالب فدرالیسم و ساتراپیسم یا یونیتیره به وجود آمد.

با این توضیح، در آغاز قرن بیست و یکم، شاهد دو نوع تلاش مخالف هستیم، که هر کدام نتایج خاص خود را دارا هستند. از یک سو اقلیت‌های قومی و مذهبی متمایز، که هویت و منافع خود را در تهدید اکثریت حاکم و دولت مرکزی می‌بینند، درصدد تأکید بر هویت متمایز خویشند، و از این طریق تهدیدی برای همبستگی ملی محسوب می‌شوند. از سوی دیگر، دولت - کشورها، در قالب همکاریهای منطقه‌ای و بین‌المللی، درصدد

تقویت همبستگی های منطقه ای و بین المللی اند، تا از قبل آن منافع بیشتری به دست آورند. به هر تقدیر، مسأله هویت، در هر دو رهیافت یاد شده، مسأله ایست درخور توجه. نقطه عزیمت و پایان بحث ما عبارتست از همبستگی ملی. و از رهگذر این مهم، تأثیر توسعه را بر آن برخواهیم شمرد. مقوله توسعه، از نیمه دوم قرن بیستم به بعد، موضوعیت عمده یافت، به گونه ای که، میل به توسعه، بعضاً به یک ایدئولوژی تبدیل گردید. از این رو برخی، قرن بیست و یکم را، قرن توسعه نیز قلمداد می کنند.

توسعه به صورت میل جدی برای همه دول و ملل جهان سوم و ایران در آمده است. این میل به نحوی عمل می کند که، مشروعیت دولت، ادامه حکومت صاحبان قدرت و حزب حاکم را، در توفیق یا عدم توفیق در نیل به توسعه رقم می زند. لذا حرکت در مسیر توسعه، ضرورتی اجتناب ناپذیر برای دولت تلقی می گردد.

پرواضح است که، در خصوص کاربست الگوهای توسعه، مطالعه دقیق از بستر مورد نظر، فوق العاده ضروری است. اکنون پس از تجربیات بی شمار عملی، دیدگاههای مختلفی در خصوص راههای توسعه در جوامع گوناگون پدید آمده است. لذا پاسخ به این مسأله که، آیا توسعه موجب تقویت همبستگی ملی می گردد یا تضعیف آن، مسبقاً به تبیین و شناسایی دقیق از بستر مورد نظر و راههای توسعه است.

با طرح مسأله توسعه به عنوان یکی از اهداف و وظایف دولتها، مسأله همبستگی ملی در جامعه چند قومی نیز، از اهمیت مضاعفی برخوردار گردید. کارل دویچ، نخستین ثنوری پرداز است که، مسأله اقوام را در سنجش با توسعه، مورد بررسی خاص قرار داد. وی معتقد بود که، توسعه یافتگی در جوامع چند قومی، در اثر گسترش ارتباطات، موجب شناخت بیشتر اقوام نسبت به یکدیگر گردیده و در نتیجه به تقویت همبستگی میان آنها خواهد انجامید.

نظریه دویچ بعدها در جوامع گوناگون توسعه یافته و در حال توسعه، مورد ارزیابی متعدد قرار گرفت. بر این اساس دریافته شد که، توسعه یافتگی در جوامع چند قومی، به مثابه تیغی دوله عمل می نماید. بدین معنی که، هم می تواند به تقویت همبستگی ملی و هم به تضعیف آن بیانجامد. از این رو، توسعه و همبستگی ملی، ارتباط مستقیمی پیدا می کند با بستر اجتماعی مورد نظر و سازوکارهای کیفی و کمی فرایند توسعه.

با توجه به مباحث یاد شده، مسأله نسبت توسعه و همبستگی ملی، از اهمیت و خصلت کاربردی ویژه ای برخوردار می شود. از این رو پرداختن بدان، یکی از ضرورت های حکومتداری در هر کشوری - از جمله ایران - محسوب می شود. ما نیز در جریان این تحقیق، یکی از نیازهای اساسی و کاربردی را دنبال می کنیم.